

alföld

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

„NAPLÓ REDIVIVUS”
AZ IRODALMI NAPOK
TANÁCSKOZÁSÁNAK
SZERKESZTETT SZÖVEGE

LÁSZLÓFFY ALADÁR
BARÁNSZKY LÁSZLÓ
KOVÁCS ANDRÁS FERENC
VERSEI

TAMÁS ATILA
„TÖPRENGÉS
AZ IRODALMI
ÉRTÉKRŐL”

VAJDA MIHÁLY
FILOZÓFIAI
(LÁB)JEGYZETEK

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

1993/2

alföld

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM — 1993. FEBRUÁR

<i>Lászlóffy Aladár</i> versei: Rondó az őszi levélről, Kódex	3
<i>Baránszky László</i> verse: mínusz	4
<i>Kovács András Ferenc</i> versei: Három Orlandó-madrigál, Madrigálszezon, Régi ritmus	5
<i>Fodor András</i> verse: Te, krónikás...!	7

irodalmi napok

<i>Németh G. Béla</i> : Emlékirás és történeti önismeret	9
<i>Poszler György</i> : Önéletrajzok kora	16
<i>Alexa Károly</i> : A rendszerváltozás és egy naplóváltozat	22
<i>Sándor Iván</i> : Egy irodalomtörténeti korszak belső dimenziói	28
<i>Olasz Sándor</i> : A naplóíró Németh László	30
<i>Bányai János</i> : Napló, költészet	33
<i>Habay Miklós</i> : Életveszélyes műfaj-e a napló?	38
<i>Tóth Endre</i> : Oláh Gábor rejtőzködő írói naplójáról	45
<i>Veres András</i> : Egy műfaj a gyorsuló időben	46
<i>Tóth-Máthé Miklós</i> : Bátor író-Szindbádok az emlékéban	49
<i>Dávid Gyula</i> : Rövid áttekintés az új erdélyi emlékirat-irodalomról	51
<i>Görömbei András</i> : A naplóforma mai változatai	56
<i>Fodor András</i> : A többretegű emlékezés természetéről	62
<i>Pomogáts Béla</i> : A naplóírás távlatai	65
<i>Tamás Attila</i> : A naplóíró Illyés	67
<i>Éles Csaba</i> : Az önismeret irodalmi és művészi tükre: a napló	69
<i>Nádudvari Nagy János</i> : Naplóírás a diktatúrában	74
<i>Jókai Anna</i> : Zárszó	75

fórum

<i>Tamás Attila</i> : Töprengés az irodalmi értékről (5. rész)	77
<i>Vajda Mihály</i> : Filozófiai (láb)jegyzetek (A csábító naplója)	84

képek

Hornyák László grafikái

míg egy vers két szava között — akár egy zeneműben — *létezővé* lehet a csönd, addig egy napló két bejegyzése között ez óhatatlanul észrevétlen marad.

A beszéd — nem utolsósorban a tágabb értelemben vett *beszédcselekvés* — problematikájának vizsgálatára a napló műfaja is lehetőségeket kínál.

Ennek megvitatása azonban már messzire vezetne.

Annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy a naplóírás olyankor lesz igazán fontossá, ha az elkészülő szövegeknek valami mást kell kiigazítaniok. Például, ha egy írónak az életműve elrejt a mögötte álló személyiséget, vagy olyankor, mikor a történetírás meghamisítja a történelmet. Illyés naplójegyzetei a lényeket tekintve ugyanarról az emberről vallanak, akiről a versei, az esszéi vagy a drámai munkái; ebben a viszonylatban az ő naplójának — melyeket ő „rendhagyó módon” jórészt éppen hitvesi biztatások készítésére vetett papírra — inkább csak kiegészítő, módosító szerep jut. (Ha mégoly értékes is ez a szerep.) Jórészt olyan években íródott azonban, melyekben „hivatalosan” a történelem valódi menetének és működő erőtényezőinek a meghamisítása ment végbe. Az öntanúsítás, a saját életet megszilárdítás igényeinek szolgálatán túl ezen a téren is fontos szerephez juthattak ezért.

„A világ szerkezetének titkos ketyegése” — hogy Poszler György szavaihoz kapcsolódjak — talán csak halkán és nem kevés aritmiával vehető ugyan ki belőlük, azok azonban, akik századunk szellemi arculata alakulásának megismerésére törekszenek, a korszak gazdag naplóirodalmának tanulmányozásáról sem mondhatnak le.

ÉLES CSABA

Az önismeret irodalmi és művészi tükre: a napló

Világirodalmi lexikonunk tanúsága szerint a naplóírás műfaja Európában a reneszánsz korában született meg E. S. Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) és M. Sanudo velencei krónikás (1496. január 1-jétől 1533. szeptember végéig vezette följegyzéseit a köztársaságról) voltak az első szorgalmas művelői. Én azonban úgy látom, hogy a XV—XVI. századi reneszánsz csak az előjáték: a napló történetének első felvonása, igazi hőskora a XVII—XVIII. században volt. A naplók zöme ekkoriban a vallási és a hajósélettel kapcsolatos. Az előbbi két további, egymástól igen pregnánsan elkülönülő csoportra bontható. A vallásszociológiai szakirodalomban Max Weber mutatott rá a leghatározottabban (*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, 1905.) hogy amíg a katolikusok naplója gyakorlatilag mindig két emberé: a sok esetben jezsuita gyóntatóatyáé avagy a „lélek irányítójáé” és a gyóntatotté — addig a protestánsoké csakis az emberé, az önmagát gyóntató naplóíróé. (A naplónak ez a „gyóntató” funkciója a vallási tartalomtól függetlenül később is megmaradt, ilyen jellegű értelmezésére még visszatérünk.) A naplóíró protestáns (főként kálvinista, azaz református formájában) David Riesman „belülről irányított” emberével azonos: az amerikai szociológus e ténykedésében is fontos karaktervonást lát (*A magányos tömeg*, 1950.).

Az angol irodalom jó ismerői joggal állíthatják, hogy Samuel Pepys naplója van olyan jelentős, mint a *Robinson Crusoe* vagy a *Gulliver*. A XIX—XX. században a napló az irodalmi életmű szerves tartozékává válik. Olyannyira, hogy a híres-hírhedt konzervatív kritikus: Ferdinand Brunetiére dohogva sokallja a naplók (és memoárok — amelyekről a következő alfejezetben lesz szó), általában a vallomások irodalom elburjánzó publikálását Amieltől és Baskircheff Máriától a Goncourt-okig és Valles-ig; mert az *En* „beteges és természetellenes túltengését” látja e jelenségben. (A *szubjektív irodalom*, 1888.) Pedig a zöm még csak ezután következett! Hogy, hogyan nem, a századelő a naplóírás valóságos bővedjét hozza magával. Még írja naplóját Tolsztoj, hozzákezd Gide, Babel, Romain Rolland, Martin du Gard, Montherlant, Kafka, Thomas Mann; nálunk Justh Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Balázs Béla, Benedek Marcell, Lukács György, Csáth Géza, Kaffka Margit, Füst Milán, Oláh Gábor, Radnóti Miklós. Thomas Mann, aki mestere volt a szubtilis és intellektuális humornak, ezt is ironikus megvilágításba helyezi. A *pojáca* (1897) címszereplőjével az égvilágon nem történik semmi érdemleges, mégis naplót ír, hogy a távolságtartást, a fölényt, a közönyt — ezt a kvázi-boldogságot érezhesse önmagával szemben. A naplóírás szükségletét — komolyra fordítva a szót — sokan megfogalmazták az érintettek közül (mi is tárgyaljuk majd). Most csak egyetlen argumentumot legyen szabad, Füst Milántól: „Ez a napló: ez rögzít a léthez... Ez által gyökerezem a múltban.” (*Napló*, 1930.) És mi a helyzet a XX. század második felében, a mi korunkban? „Utódaink — írja Ehrenburg — nem egykönnyen igazodnak majd el korunk lelki drámáiban: sokkal több kitöltött kérdőívet hagyunk rájuk, mint naplót vagy vallomást.” A helyszín a Szovjetunió, az időpont 1958 — a forró déli sötétséget épphogy fölváltotta a meleg és szürke alkony. (A magyarázat kézenfekvő: naplót írni — pláne az örökösöknek kiadni! — talán még a megtévesztés céljából sem volt biztonságos egy totalitárius birodalomban.) A magyar politikai és irodalmi viszonyok relatív különbözőségét jelzi, hogy a negyvenes évek naplóírása (Füst Milán, Márai Sándor, Nagy Lajos, Németh László, Szabó Lőrinc) — mint az írói attitűd hagyománya — lényegében töretlenül folytatódik tovább az ötvenes-hetvenes években. Gondoljunk Déry Tiborra, Fodor Andrásra, Illyés Gyulára, Kassák Lajosra, Szentkuthy Miklósrá, Veres Péter olvasónaplóira és másokra; a nyolcvanas évektől pedig az új nemzedék képviselőire (például Nádas Péter).

A *Napló* (Diary, Tagebuch, Journal intime, Diaro stb.) nem *Memoár* (emlékirat, életrajz) — s nem is kell, nem is szabad, hogy az legyen. A *napló kurrens és megkomponálatlan* (maga a folyó élet szerkeszti szertelenül vagy rendezetten) — az emlékirat retrospektív és többé-kevésbé megkomponált. Csak-hogy a valóságban ez mégis mindig így. Jean Guéhenno *A negyvenéves férfi naplójának* címzi könyvét, amelyet ő negyvenéves korában — mint életére visszatekintő emlékiratot — írt meg. Balázs Béla már figyelmezteti is magát: „Legfontosabb az, hogy megint *nap-ló* legyen a naplóból, ne memoár, ahol egy véletlen nap (ez jelképesen értendő természetesen — É. Cs.) véletlen pontjáról rajzolom odavezetőnek életem minden útját.” (*Napló*, 1914.) Ha a naplóíró eleve arra gondol, hogy majdan megírja emlékiratait is, akkor talán jobban elkerülhetők a műfaji átfedések is. Szentkuthy Miklós, aki 1939 óta vezette rendszeresen naplóját, sohase gondolt memoárrásra, nyíltan föltárta: „központi gondot fordítok a napló megkomponálására. Minden egyes napot, sőt sokszor órát drámai, színpadi jelenetként komponálok meg, sőt megsúghatom, konkrét

életemet néha a naplóm szemszögéből nézem, és megvalósítás *előtt* már megkomponálom, aszerint, hogyan akarom majd leírni naplómba.” (*Frivolitások és hitvallások*, 1988.) A naplónak elvileg két ideáltípusa lehetséges. Az egyik a külső eseményekről, a „test” történéseiről ad számot; mozgatóelve a praktikum és a racionalitás, amelybe a kalandok elmesélése éppúgy belefér, mint pénztárkönyvi kivonatok tételes felsorolása. A másik a lélek belső mozgására koncentrálnak mint igazán fontosra; mozgatóelve az élveboncoló pszichologizálás, a lelki szemérmesség önterapikus felfüggesztése. Ugyanakkor ez a második típus nyújt ideiglenes szállást a felszínre kerülő (kikívánkozó vagy tudatosan „lecsapolandó”) gondolatoknak is. Ne higgyük, hogy az érzékeny emberek automatikusan, vagy akár csak könnyen jutnak el ehhez a második naplóírási gyakorlathoz. Tanulságos ebből a szempontból Balázs Béla — igazán nem kezdő naplóírói korszakából származó — vallomása. „Az én reménytelen szerelmem a napló, melyhez sose jutok. Mindig krónika marad, időszaki beszámoló. Nem mindennapi meditáció, csendes magamra eszmélés, visszanézés a napra és felszínre hozása, *forsztrozása*, nevelése, folytonos ébrentartása szenzibilitásomnak, mely így — mivelhogy nem készül szavá — gondolattá, sőt világos rajzú érzéssé sem lesz, és életem java az öntudat alatt folyik le! Nekem a gondolkodásra is külső indíték kell. Valamire szükség van, ami csapot verjen rajtam: akkor gazdagon elindul. Ha valaminek megírására vállalkozom, amivel sohasem foglalkoztam, akkor gazdagon megcsordul az öntudatosság talajvíze. A napló ilyen állandó csapra verés volna.” (*Napló*, 1917.)

Egy napló kulturális értékét sokkal inkább az határozza meg, hogy mennyire egy *lélek története* (ideértve a világ külső eseményeire való lelki reakciók történetét is), vagy, hogy mennyire vált értékes (bár természetszerűleg ki nem bontott) gondolatok tárházává. Igen becses lehet tehát abban az esetben is, ha csupán egyetlen korszakhoz, eseménysorhoz (R. Rolland, Márai és Nagy Lajos esetében pl. világháborúhoz) vagy egy jelentősnek ígérkező utazáshoz (pl. Gide a Szovjetunióban stb.) kapcsolódik. (Az *útinapló* műfaját röviden érintjük majd „Utazás és önismeret” című alfejezetben) Ugyanakkor a rendszeresen vezetett napló az önfegyelem magánemlékműveként érdemel elismerést. Alain Girard büszkén említi meg, hogy Stendhal, Vigny, B. Constant, Delacroix és Michelet egész életükön át vezették a naplóikat. (Thomas Mann is megtette ezt a — rossz nyelvek szerint: grafomán — bravúrt; kár, hogy sokat el is égetett naplófüzeteiből.) Több hírneves naplóírónál több-kevesebb kihagyások vannak — majd újrakezdi és rendszerességre biztatják magukat. Ez a helyzet például Tolsztojnál és Balázs Béla, Franz Kafka esetében. (Valami különös véletlen folytán mindketten 1912 februárjában figyelmeztetik magukat a naplójukkal szembeni kötelességükre.) A szorgalmasan vezetett oldalakat a naplóíró önnön élete részének tartja (Szemere Bertalan), elvesztését a legnagyobb kárként könyveli el (Füst Milán). Kétségtelen, hogy csakis a rendszeresség során nyilvánulhat meg a naplóírás „haszna”. A naplóvezetés a XIX. század elején (Byron) ugyanúgy a megnyugvást, a megkönnyebbülést, a fáradtság levezetését, az alkotói feszültségben élő embernek olyannyira szükséges lelki „kiüresedést” jelenti, mint száz év múlva (Balázs Béla, Franz Kafka, Füst Milán). Lehetséges persze, hogy ez csupán a „pszichologizáló” naplókat jellemzi. Tolsztojnak a napló *a képességfejlesztés tükré* (is); Széchenyinek az *önfejlődés ritmusát dokumentálja* az évek dekádjai során, s egyáltalán *naplót vezetni annyi, mint elszámolni az időnkkel*. Az ismert angol mondást ő bővítményével együtt vallja a magáénak: *Time is more than money* — Az idő több, mint pénz. (*Intelmei Béla fiához*, 1857.)

A napló sokak számára — függetlenül attól, hogy vallásosak-e, katolikusok-e vagy sem — a „gyóntatópap” szerepét tölti be. A naplóhoz a legnagyobb bizalommal lehet fordulni, a napló mindent híven meghallgat és megőriz. *A naplóban a legeszményibb formában egyesül az én és a nem-én: titkos mellékvágány az önmagunktól önmagunkig tartó, olykor leghosszabb úton.* (Legalábbis a napló műfajában megvan ez a lehetőség, a naplóval kapcsolatban jogosan létezhet ez a hit.) Riesman a naplóját író emberben a freudi „én — felettes én” elkülönülésének példázatát látja. Naplót írni, amennyiben „belső idő- és mozdulatlanulmány”, a szó legszorosabb értelmében példázhatja azt, hogy *ítélőszéket tartunk önmagunk felett.* A napló Szemere Bertalannál ugyanaz a léleknek, mint a tükör a testnek. Tolsztoj 1906-ban úgy értékelte följegyzéseit, hogy bennük „az üdvösségemet keresem”. Balázs Béla 1908-ban egy olyan vallást gondolt el, amelynek fő törvénye a naplózás lett volna. A napló Szemere-nékné „néma gyóntatópap”, Füst Milánnak „ima”. Franz Kafkának a permanens megtisztulás eszköze: „Ha nem jön is semmilyen megváltás, minden pillanatban méltó akarok lenni rá.” (*Napló*, 1912.) (Ez a kvázi-vallásos, többeknél „vallásosan ateista” vonás az emlékiratoknál is előfordul; gondoljunk arra például, hogy Bakunyin is a *Gyónás* címet adta könyvének.)

Ez a gyónó-gyóntató jelleg közvetlenül átvezet bennünket a naplókval kapcsolatos vizsgálódásunk fő aspektusához: az önismerethez. Florida Scott-Maxwell írja, hogy neki is gyóntatójává vált a jegyzetfüzete, amely nem oldozhatja ugyan fel, de általa jobban megismeri magát — s ez a feloldozás megközelítése. Az irodalmi példák itt is elég gyakoriak és változatosak. „*Nosce te ipsum* (Ez az „Ismerd meg magadat” latin szinonimája — É. Cs.). — Akárcsak Tracy meg a görögök, én is úgy vélem, hogy ez a boldogság útja. Az én eszközm: ez a napló.” (Stendhal: *Napló*, 1811.) „A napló alapján igen könnyen ítélnünk önmagunkról.” (Tolsztoj: *Napló*, 1850.) „Naplómat soha senki nem olvasta, az nem a világ számára volt írva, az az én gyónszékem volt, melyben magam magamnak vallomásokat tettem. Sokat köszönhetek neki; írván bele: *természetesen kellett viseletemet s lelkemet bonczolnom, mi önismeretre vezetett.*” Szemere Bertalan: *Naplóm — száműzetésben*, 1853.) Három évvel később konkretizálja és nyomatékosítja is ezt: „ha van bennem jó, nemes, ha van igazságszeretet, méltányosság, humanitás, azt főképp Naplómnak tulajdonítom. Mi a tükör a testnek, az a hú Napló a léleknek. Benne meglátjuk magunkat, s ha az indulat vagy elfogultság ma tisztán nem enged látnunk, később is módunkban van magunkra ismerni. *Alig hiszem, hogy nélkül ember teljes önismeretre jutna, minden esetre ez oly eszköz, mely azt tetemesen megkönnyíti.*” (Ua., 1856.) A napló- és emlékiratíró közös abban, hogy „önmagát tárgyiasítja” (Rickert: *A filozófia alapproblémái*, 1934.); csak így tud mintegy önmaga pszichológusa, megfigyelője, megismerője lenni. Különösen jól fejezi ezt ki a naplóírók közül Balázs Béla. „Mintha én itt egy hozzám hasonló, de idegen jellemet festenek a naplómban, nem magamat.” (*Napló*, 1904.) Tragikus viszont az, ha valaki (mint például Kafka), már-már valóságosnak, fizikainak is érzi ezt a kettősséget. Talán a megkettőződés, a széthullás kényszerképzete az oka annak, hogy félt az önvizsgálat kvázi kettősségétől is. „Az elmúlt napokban sok mindent nem írtam fel magamról, részben lustaságból (...), de részben attól féltemben is, hogy elárulom az önismeretemet. Ez a félelem jogos, mert az önismeretnek csak akkor volna szabad feljegyzés által végleges formába rögződnie, ha ez a legmellékesebb

következményekkel együtt is a legteljesebb tökéletességgel és maradéktalan igazsággal történhetne.” (Napló, 1911.)

Különösen magukra hagyott, szeretetre éhes, tehetséges és érzékeny gyermekek számára jelent a napló társat, beszélgetőpartnert. Napló nélkül is eljuthat a gyermek az önmagával való bensőségesebb „kapcsolatig”, de a naplóíró bizonyosan eljut. Dobroljubov tizenöt éves volt, amikor ezeket a szavakat írta naplójába: „szükség van arra, hogy legalább önmagammal beszélgethessek, ha már nincs más beszélgető társam, aki résztvevő figyelemmel hallgatná vallomásaimat.” (1851) Hasonlóan tanulságos Simone de Beauvoir hiteles visszaemlékezése, amely mélyen bevilágít a gyermek lelki életébe. „Senki sem fogadott el olyanak, amilyen vagyok, senki nem szeretett: elhatároztam, önmagam határtalan szeretetével fogom az elhagyottság érzését leküzdeni. Azelőtt nem okoztam problémát magamnak, de nem is nagyon érdekelt önmagam megismerése; ezentúl meg akartam kettőzödni, figyelni akartam önmagam, s Naplómban párbeszédet folytattam magammal. Olyan világba léptem, melynek újdonsága elszedített. Megtanultam, mi különbözteti meg a kétségbeesést a mélabútól, az érzelemnélküliséget a derútól; megismertem a szív habozását, szédületét, a nagy lemondás dicsőségét és a remény tudat alatti suttogását.” (Egy jó házból való úrilány emlékei, 1958.) A magyar irodalomban is több nevezetes gyermekkori napló van: így például a Karinthy Frigyesé, a Kosztolányi Dezsőé, a Szerb Antalé és másoké. A gyermekkori naplókban két érdekes vonás figyelhető meg. Az egyik a titkolózás, a más szemektől való felfokozott, szinte már túlérzékeny féltése. Beauvoir mottóként írta naplója elejére: „Ha bárki is elolvasná, ami itt következik, soha nem bocsátanám meg neki. Aljas és ocsmány cselekedet lenne. Kérem ezt a figyelmeztetést nevetséges ünnepélyessége ellenére tudomásul venni.” Karinthyban viszont már ekkor és ebben is megmutatkozik a humorista: „Biz ez csak a Naplóm és nem mértani jegyzetek az csak azér van hogy ezt ne olvassák el.” (Napló, 1898.) A másik vonás az utalások jövőbeni, a gyermekkori naplót újraolvasó, felnőttkori önmagára. „S érdemes valóban naplót írni, ha elgondolom, mily jó és kellemes érzés lesz azt olvasni, majd akkor, midőn meglett ember leszek, mily édes lesz majd meggyújtani az emlékezés fáklyáját, midőn a kandalló mellett kis csevegő gyermekek ülnek...” (Napló, 1900.) Kosztolányi nem élte át ezt az idillt, de lehetséges, hogy naplója sem váltotta volna ki az elképzelt hatást az oly igényes olvasóban. Szerb Antalnak már az egyetemista korában írt naplója is csöndes csalódást okozott. „Bármely jó regény jobban leköti a figyelmemet. Az íráshoz nyersanyagnak nem tudom jobban felhasználni mint egy idegen ember naplóját. Az embernek, úgy látszik, egy idő múlva elvész az érzéke saját múltja iránt.” (Dulcinea, 1936.) A huszonnyolc éves Stendhal pedig már előre fél, hogy tíz évvel későbbi önmaga (?) ki fogja nevetni a mostanit, mert „az 1821-es Henri érzéketlenebb ember lesz már, s gyűlölködőbb.” (Napló, 1811.) A naplót tehát csak látszólag írjuk önmagunknak, pontosabban: az csak a megírás időszakában a sajátunk. A naplót — amennyiben tényleg sokat megmutat egy megismerésre érdemes emberből — valójában másoknak írják. A naplók és emlékiratok a *Documenta humana* szép címszava alá tartoznak kultúránkban. Jó, ha benne van a kor történelmi levegője, de mindenekelőtt az arra reagáló embert kell tükröznie. Az ilyen napló palackba zárt üzenet a jövőnek. Az az író, aki nem hisz ebben a másik, még meg sem született olvasóban, nem ír már öregkorában naplót. Tolsztoj hitt és írt — Martin du Gard nem hitt és nem írt.